

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(Лекція 5)

Психологія відіграє важливу роль в організації всіх видів людської діяльності. Закономірності психіки індивіда багато в чому визначають не тільки його здатність брати участь у суспільній праці, виконуючи при цьому найрізноманітніші функції залежно від посадових чи особистих прагнень, а й можливість виконувати свою роботу відповідно до обраної професії. Сучасні дослідження професійних якостей і характеристик тієї чи іншої галузі діяльності людини дали змогу знайти комплекс психологічних показників, що дозволяє вивчати і виділяти у самостійні галузі знання такі науки, як інженерна, військова, космічна, медична психологія, психологія праці, мистецтва, спорту тощо.

Досліджуючи закономірності психічної діяльності людини у зв'язку з її професійною належністю (за необхідністю або за покликанням), ми виявляємо її особливості, що сприяють, з одного боку, пізнанню організаційних основ виконуваних індивідом професійних функцій, а з другого — вдосконаленню організації цієї діяльності.

У цьому аспекті значний інтерес становить така галузь суспільнодіяльності людини, як процесуальна, слідча, судова діяльність. Слідча робота з погляду її психологічних показників є найменш вивченою галуззю професійної діяльності людини, що багато в чому ускладнює розв'язання проблем її наукової організації. До їх числа поряд із професійною підготовкою і професійним добором осіб, які можуть працювати в цій галузі, належать проблеми, пов'язані зі створенням психологічно сумісних колективів слідчих і суддів, що мають такі якості, як швидка орієнтація у вирішенні розумових завдань, необхідна оперативність у реалізації намічених планів, здатність переборювати можливу професійну деформацію тощо.

При вивченні психологічних характеристик процесуальної діяльності необхідно враховувати її специфіку, зумовлену пізнавальними

цілями. Процесуальна діяльність має особливості, що вирізняють її з-поміж видів діяльності, де пізнавальної мети немає або вона подана в згорнутому вигляді, підпорядкованому іншим цілям.

Діяльність слідчого і судді, пов'язана з розслідуванням злочину і розглядом кримінальних, цивільних та інших справ, підпорядкована встановленню об'єктивної істини, пізнанню конкретного. Це означає, що в психологічному плані така діяльність є роботою дослідника і відбувається за законами пізнання взагалі. Психологія дослідження в загальному вигляді — це психологія розкриття таємниці в конкретній галузі науки (археології, фізиці, ніж розкриття таємниці при розслідуванні злочинів чи встановленні істини при розгляді цивільних справ, оскільки соціальний зміст таких таємниць різний, різні й їхні наслідки. Однак психологічні стани особи (дослідника) в багатьох характеристиках збігаються так само, як збігаються ступінь складності розв'язуваних розумових завдань, використання професійної інтуїції, психічне напруження в прагненні досягти мети.

Пізнавальний характер правозастосовної діяльності в психологічному аспекті є надзвичайно складним. Це пояснюється головним чином тим, що ця діяльність вимагає не тільки вирішення розумових завдань різного плану і складності, а й такої її організації, яка спрямована на практичну реалізацію розв'язуваних завдань. Тому тут діяльність є розумовою, має на меті побудову криміналістичних версій, причому складання слідчим планів проведення окремих процесуальних дій поєднується з практичною організацією роботи з реалізації уявних схем і рішень. З погляду психологічних станів особи, яка виконує ці завдання, процесуальна діяльність є різноплановою і пов'язана з необхідністю переведення зусиль і налаштованості на її виконання. В окремих випадках нездатність особи здійснювати таку діяльність пояснюється її складним характером, який поєднує у собі дослідження і оперативну організацію. Тому при професійній підготовці осіб, які виконують правоохоронні функції, необхідно враховувати цей чинник, складаючи

програму їхньої підготовки таким чином, аби вона охоплювала елементи, які дають змогу імітувати, моделювати правову діяльність у всіх її проявах.

До психологічних характеристик процесуальної діяльності належать й інші традиційні характеристики, зокрема докладна правова регламентація, тактичний простір, наявність владних повноважень, дефіцит часу, комунікабельність, різноманіття розумових завдань, наявність негативних емоцій.

Правова регламентація означає чітке регулювання процесуальної діяльності, піднесене до норми закону, а відтак, обов'язковість виконання. З позицій психологічної напруженості саме ця особливість процесуальної діяльності відрізняє її від численних видів людської діяльності, де виконання робіт визначається загальними планами чи інструкціями і створює широкі можливості для вільного здійснення власних уявлень щодо найбільш ефективної організації праці. Правова регламентація обмежує волю судово-слідчих працівників, підпорядковуючи їхню діяльність чітко встановленому нормами закону порядку. Це, однак, не означає, що вони не вільні у своїх волевиявленнях, а також в обранні засобів реалізації своєї діяльності, її найбільш раціональній і ефективній організації. Така свобода існує, вона реальна і виражається в широкому застосуванні тактичних прийомів, їхніх комплексів, комбінацій. Водночас свобода в обранні засобів і методів розслідування, судового розгляду та їхньої організації здійснюється у межах вимог закону, підпорядкована його принципам і не може поширюватися далі оперування вже сформульованими в законі вимогами і порядком діяльності.

Правова регламентація не тільки як психологічна характеристика, а й як змістовна сторона діяльності тісно пов'язана з науковою організацією праці (НОП). Порядок діяльності, передбачений законом, є вираженням її оптимальної організації. Окремі норми кримінально-процесуального закону, що регламентують такі акти, як порушення кримінальної справи, прийняття її до провадження, притягнення особи як обвинуваченого, закриття справи, виділення частини матеріалів кримінальної справи в окреме провадження,

об'єднання справ в одному провадженні тощо, становлять норми, що містять організаційну основу. Більше того, деякі норми закону докладно регламентують саме організаційну сторону розслідування і судового розгляду, провадження окремих процесуальних дій і як такі виступають елементом власне організації. Обов'язкове додержання встановленого законом порядку процесуальної діяльності в організаційному аспекті зовсім не означає, що закон не може бути вдосконалений. Пропозиції з наукової організації цієї діяльності, які виходять з аналізу та узагальнення слідчої і судової практики, а також норм, що її регулюють, спрямовані на вдосконалення законодавства з метою найбільш ефективної організації процесуальної діяльності.

Наукова організація слідчої і судової діяльності може здійснюватися лише в межах чинного законодавства. Широкий простір для такої її організації надає криміналістична тактика, тобто система методів і прийомів, що сприяє швидкому, повному та об'єктивному встановленню істини. Правова регламентація діяльності слідчого, судді та інших осіб як психологічна характеристика виражається й у тому, що вона мобілізує впливає на них, привчаючи неухильно виконувати вимоги закону, діяти відповідно до них.

Психологічною характеристикою судово-слідчої діяльності є наявність владних повноважень. Наділення владою і можливість розпоряджатися нею відрізняють службові функції слідчого і судді від функцій осіб, які здійснюють свою діяльність в інших галузях. Владне повноваження означає обов'язковість розпоряджень слідчого і судді для окремих осіб і організацій.

Психологічний стан особи, яка наділена владою, зумовлюється насамперед високим ступенем відповідальності, пов'язаної з її повноваженнями та їхнім застосуванням у кожному конкретному випадку.

Самий факт застосування владного повноваження передбачає розв'язання низки розумових завдань, які дають змогу визначити необхідність і розумність цього повноваження, його законну основу. Часто вирішення подібних завдань може мати декілька варіантів, і тому цей етап діяльності з психологічного погляду характеризується особливою напруженістю.

Психологічне ставлення особи до свого владного повноваження може бути різним. Розумне використання повноваження передбачає винесення обґрунтованого та обміркованого рішення щодо кожного факту його застосування. На практиці іноді спостерігаються дві негативні, протилежні за змістом тенденції. Одна з них полягає в надмірному розпорядженні своїми владними повноваженнями, що спричиняє зловживання службовим становищем чи знаходиться на межі останнього. Такі розпорядження є наслідком нерозуміння меж відповідальності за застосування владного повноваження або недбалого ставлення до наслідків свого рішення, продиктованого неправильним уявленням про обсяг своєї влади і функцій.

Найчастіше вони виражаються в необґрунтованому порушенні кримінальної справи або її припиненні, взятті особи під варту та ін. Друга тенденція в розпорядженні владними повноваженнями полягає в нерішучості стосовно їхнього застосування, викликаній сумнівами з приводу можливості або доцільності цих повноважень і почуттям страху щодо можливої відповідальності.

Найкращий вихід із двох негативних випадків розпорядження владними повноваженнями — прийняття рішень на підставі всебічного аналізу слідчих і судових матеріалів та ситуації, що склалася, при суворому додержанні вимог закону. Таке становище створює психологічну впевненість у правильності прийнятого рішення, а відтак, і доцільності застосування владного повноваження в кожному конкретному випадку.

Наявність владних повноважень і процесуальна самостійність слідчого та судді — надзвичайно важливі передумови наукової організації їхньої праці. Так, зв'язок процесуальної самостійності слідчого і судді з науковою організацією праці можна простежити на прикладі необхідності самоорганізації при виконанні певних функцій. Це насамперед стосується розподілу та організації робочого часу, а також порядку здійснення діяльності — визначення та обрання необхідних процесуальних дій та їхньої послідовності. Владне повноваження має бути обґрунтованим і розумним,

інакше воно втрачає будь-яке значення або набуває перекрученого характеру, зумовленого негативними наслідками його неправильного розуміння суб'єктом, який наділений владою.

Дефіцит часу виражається в суворому часовому режимі не тільки загальних строків розслідування і судового розгляду, а й строків, пов'язаних із процесуальними етапами руху кримінальної справи. До психологічних характеристик він може належати тому, що саме час, який регулює ту чи іншу діяльність і визначає для неї суворий режим, психологічно впливає на людину, роблячи її працю більш напруженою.

У цьому аспекті праця слідчого і судді з урахуванням її інтелектуального характеру є одним із видів діяльності, що чітко обмежується часовими межами.

Психологічна напруженість позначається і на вирішенні особою, яка наділена владою, розумових завдань, що також підпадає під передбачені у законі строки і вимагає мобілізації зусиль слідчого і судді для того, аби ці завдання були вирішені ефективно та за найкоротший час.

Дефіцит часу в своїх вихідних передумовах охоплює три чинники, які мають різну соціальну, правову та особистісну структуру. Перший з них — це кількість і характер злочинів, які мало піддаються заздалегідь встановлюваному обліку. Прогнозування у цій галузі поки що не дає змоги координувати плани судово-слідчої діяльності з урахуванням його даних. Тому неоднакова кількість кримінальних справ, що знаходяться у провадженні у слідчого і судді, створює певні і важкі для регулювання підстави для дефіциту часу. Другим чинником є правова регламентація строків слідчої і судової діяльності. Вона обмежує дії засобів, раціонального планування розслідування і судового розгляду. Однак позитивні властивості дефіциту, визначені строками, позначеними в кримінально-процесуальному законі, нерідко зводяться нанівець значними перевантаженнями в роботі правоохоронних органів. І, нарешті, третім чинником виступають особистісні якості слідчого і судді, що належать до самоорганізації їхньої діяльності,

зумовленої багатьма моментами, наприклад, досвідом роботи, професійною підготовкою, станом здоров'я тощо.

Розглянуті чинники, що створюють дефіцит часу, можуть бути нівельовані чи цілком утратити негативні властивості, якщо слідчий і суддя в організації своєї роботи враховують їх і, крім того, плануватимуть свою діяльність таким чином, аби можна було уникнути негативних наслідків дефіциту часу.

Зв'язок дефіциту часу з рекомендаціями з наукової організації праці полягає у тому, що останні передбачають таке вдосконалення організації правозастосовної діяльності, коли дефіцит часу може бути усунутий у тому ступені, який заважає нормальному виконанню особою, наділеною владою, необхідних функцій.

У дослідженнях витрат робочого часу слідчого, що проводяться з метою впровадження рекомендацій з наукової організації праці, визначається обсяг робочого часу, фактично використовуваний для розслідування злочину.

Внаслідок застосування одного з методів вивчення витрат робочого часу — його «фотографування» — встановлено цікаві дані, що свідчать про те, що близько 60 % слідчої діяльності присвячуються виконанню власне слідчих функцій; інший час розподіляється між роботами, що мають підготовчий, канцелярський, дорадчий характер (Л. О. Соя-Серко). Безумовно, такі дослідження дають змогу конкретно спрямовувати рекомендації з наукової організації праці на усунення непродуктивних витрат часу або звести їх до мінімуму.

Дефіцит часу, зумовлений наведеними чинниками, значною мірою залежить від продуктивних раціональних витрат і розподілу часу при виконанні тієї або іншої роботи. Тому, визначаючи ефективність слідчої діяльності, необхідно також враховувати такі дані, що дозволяють виділити з загального робочого часу час, який витрачається нераціонально. Зокрема, подібні дослідження сприяють виробленню рекомендацій щодо інтенсифікації діяльності канцелярії, необхідності забезпечення слідчих і суддів спеціально

виділеними помічниками, закріплення за названими особами оперативних машин тощо.

Комунікбельність — це здатність особи до спілкування із широким за діапазоном соціальним середовищем. Специфіка комунікбельності слідчого, судді, прокурора дає змогу віднести її до числа психологічних якостей, що характеризують їхню діяльність. Комунікбельність цих осіб відрізняється від комунікбельності інших осіб, які виконують свої функції в найрізноманітніших галузях людської діяльності, насамперед своєю багатосторонністю, винятковим характером.

Багатосторонність у такому разі полягає в тому, що слідчий і суддя спілкуються на різних рівнях з різними віковими категоріями людей, які до того ж мають різний процесуальний статус. Така розмаїтість спілкування створює значні труднощі, оскільки вимагає знання і психології людини взагалі, і психологічних особливостей, зумовлених віком і процесуальним становищем суб'єкта (психологія свідка, психологія обвинуваченого, психологія потерпілого та ін.). Поряд з цим необхідні знання власного психологічного статусу (власного характеру, темпераменту, волі, схильності до емоційного впливу тощо). Комунікбельність взагалі як риса характеру, як правило, може перетворитися на професійну комунікбельність, якщо індивід має цю властивість. Якщо ж комунікбельність набувається в процесі тієї або іншої діяльності, вона згодом може бути доведена до рівня професійної.

В основі комунікбельності слідчого і судді, яка виявляється ззовні, у спілкуванні з особами, що потрапляють у сферу судочинства, лежить уміння встановлювати з ними психологічний контакт. Психологічний контакт як почуття взаємної прихильності, що викликається різними обставинами (природними і штучно створюваними), звичайно є основою діяльної комунікбельності. Рівні контакту, як і його глибини та тривалість, різні і залежать від особи, з якою такий контакт необхідний, і від мети його встановлення. Так, контакт з обвинуваченим істотно відрізняється від

контакту зі свідком, контакт із підозрюваним — від контакту з потерпілим тощо.

Комунікабельність — риса, необхідна для організації провадження окремих процесуальних дій. Якщо при проведенні такої слідчої дії, як допит, комунікабельність виражається у встановленні психологічного контакту з допитуваним, то при огляді місця події та обшуку комунікабельність виявляється в організаційних якостях слідчого — вмінні організувати проведення цієї дії так, аби її результати були найбільш ефективні. Тут комунікабельність слідчого спрямована на організацію діяльності слідчо-оперативних груп, оперативно-розшукових заходів, визначення цілей і завдань слідчої дії. Комунікабельність судді має більш багатосторонній характер, обумовлений різноманіттям виконуваних ним функцій.

Особливість комунікабельності слідчого і судді полягає в тому, що ця психологічна характеристика вимагає перевтілення. Необхідність перевтілення пояснюється важливістю встановлення психологічного контакту з усіма особами, які беруть участь у судочинстві.

Аби привернути до себе свідка чи обвинуваченого, потерпілого чи підсудного, потрібно знати риси його характеру. Таке знання не завжди є результатом попереднього вивчення даних про особу, його загалом можна одержати вже в процесі проведення тієї чи іншої процесуальної дії. Вивчення слідчим або суддею даних про особу дає йому змогу визначити свою поведінку в процесі виконуваних дій, а отже, і для можливого перевтілення. Обрана слідчим або суддею роль під час спілкування не є абстрактно надуманою, оскільки він виходить з аналізу матеріалів, що стосуються особи, яка є учасником тієї чи іншої процесуальної дії.

Перевтілення певною мірою залежить від того емоційного тла, на якому відбувається спілкування. Сльози, відчай, каяття як вираження емоційного стану або, навпаки, нахабство, впевненість у своїй правоті є тим тлом, на якому слідчий або суддя звичайно починає обирати роль, необхідну для встановлення контакту з особою, яка бере участь у судочинстві.

Винятковий характер комунікабельності полягає в тому, що її метою є не тільки спілкування з людьми в процесі діяльності, а й одержання інформації від зацікавлених осіб і організація їхньої діяльності відповідно до цієї інформації.

Якщо в інших галузях людської діяльності комунікабельність використовують для найкращої організації виробничих процесів і стосунків людей, то в судово-слідчій практиці комунікабельність потрібна насамперед для того, аби одержати інформацію від осіб, тобто з метою здійснення ефективного пізнання.

Таким чином, комунікабельність як психологічна характеристика сприяє перетворенню пізнавальної функції психології в процесі розслідування і судового розгляду.

У діяльності, пов'язаній з розслідуванням злочинів і судовим розглядом, виникає безліч розумових завдань, що стосуються різних напрямів роботи слідчого або судді (виявлення доказів, формування висновків, які ґрунтуються на внутрішньому переконанні, організація окремих процесуальних дій та ін.).

Характер того чи іншого злочину, як і особливості розглядуваної цивільної справи, визначають сукупність розумових завдань і способи їх вирішення. Більшість завдань, що виникають у судово-слідчій діяльності, не можуть бути вирішені традиційними методами, тут потрібні творчий підхід і пошук таких шляхів, які є найбільш ефективними і єдино можливими в проблемних ситуаціях. Це пов'язано з відсутністю достатньої інформації, необхідністю постійно оцінювати мінливі ситуації, наявністю суперечливих даних, які до визначення їхньої доказової цінності потребують ретельного аналізу.

Незважаючи на численність і різноманітність розумових завдань, є можливість виділити з них найбільш типові, притаманні практично всім сторонам судово-слідчої діяльності.

1. Завдання, пов'язані з виявленням доказової інформації. Їхня сутність — прогнозування можливих джерел інформації, виявлення шляхів їхнього

одержання. При вирішенні таких завдань важливо встановити причинне ставлення виявленого до події, розгляд якої становить сутність розслідування чи судового розгляду.

2. Завдання з висування слідчих і судових версій як припущень, що визначають напрям розслідування і шляхи пошуку істини в судовому розгляді.

Такі завдання при розслідуванні злочину є складними, що зумовлено незначною кількістю доказів і необхідністю обґрунтовувати висунуті припущення.

Висування слідчих і судових версій — одна з форм моделювання, яке передбачає побудову уявної або фрагментарно дійсної структури події, дії або явища. Побудова ідеально розумової моделі характеризується різним ступенем складності, зумовленої обставинами розслідування чи судового розгляду. Якщо в процесі розслідування побудова версії ґрунтується на різній інформації, що дає змогу висунути декілька припущень, які підтверджуються або спростовуються у перебігу перевірки, то конструювання версій у процесі судового розгляду має інший характер. Наявні в розпорядженні судді докази у своїй сукупності формують версію, у перебігу перевірки якої можуть виникнути сумніви в її правильності і доведеності. У цьому разі висуваються нові версії, які, у свою чергу, потребують перевірки, у тому числі шляхом розслідування. Інформація, яка є у слідчого і судді, різна за обсягом і ступенем вірогідності. Судова версія у конструюванні спирається на великий фактичний матеріал, і його оцінка дає змогу судді висувати версію, яка має більший ступінь обґрунтованості. Саме ця обставина робить конструювання судових версій менш складним, ніж слідчих. Проте у деяких випадках судові версії також характеризуються значною складністю, зумовленою оцінкою правильності раніше висунутих слідчих версій, іноді їх спростуванням, наслідком чого може бути не тільки проведення додаткового розслідування або виконання судового доручення, а й припинення справи чи винесення виправдувального вироку.

Таким чином, складність вирішення розумових завдань щодо висунення слідчих і судових версій залежить від комплексу обставин, зокрема аналізу доказової інформації, її оцінки і перевірки в процесі встановлення вірогідності припущення.

3. Завдання з оцінювання доказової інформації. Різноманіття розумових завдань передбачає оцінку доказової інформації. Різні за своїм характером докази потребують складної аналітичної роботи щодо розуміння їхньої сутності, ставлення до справи, вірогідності. Оцінка доказу відіграє важливу роль у процесі розслідування, адже вся одержувана інформація, оперування нею являють собою необхідну основу для встановлення істини у справі. Оціночна діяльність складається з аналізу кожного доказу (показань свідків, підсудних, речових доказів, висновків експертів тощо) та їхньої сукупності, що дає змогу знайти в здійсненому синтезі найбільш правильне рішення. Встановлення причинних зв'язків, логіка доказування забезпечують правильне вирішення розумових завдань у судочинстві. Особливо складною є оцінка доказів, одержаних унаслідок вирішення так званих проблемних завдань, розглянути які звичайними формалізованими шляхами неможливо і які вимагають творчого мислення. При цьому важливо переборювати різного роду «бар'єри» щодо існуючих залежностей і тенденцій у формуванні того чи іншого доказу.

4. Завдання з прийняття найважливіших рішень. Деякі завдання, розв'язувані в процесі судочинства, є найбільш значущими за своїм характером і зумовлені існуванням окремих етапів судочинства. Це насамперед завдання, пов'язані з порушенням кримінальної справи, притягненням особи як обвинуваченого, винесенням вироку чи рішення, внесенням подань та ін.

Однією з психологічних характеристик судово-слідчої діяльності є наявність негативних емоцій. Негативні емоції в судово-слідчій діяльності зумовлені її об'єктом, а саме тим, що робота слідчого і судді переважно

пов'язана з розслідуванням і попередженням злочинів, судовим розглядом кримінальних, цивільних та інших справ.

Злочинні прояви викликають різко негативну оцінку суспільства.

Насамперед аморальні, огидні дії осіб, які вчинили злочини, сам характер злочинного діяння, спосіб його вчинення не можуть не породжувати негативних емоцій і у слідчого та судді. Тому їхня діяльність, що здійснюється на тлі негативного емоційного впливу, з психологічного боку є надзвичайно складною. Негативні емоції створюють у роботі слідчих органів психологічну напруженість, яка може нівелюватися чинниками, що усувають чи притупляють її. До них можна віднести насамперед упевненість у суспільній корисності своєї роботи, а також власне задоволення, викликане кожним конкретним випадком розслідування і розкриття злочину та правильної оцінки злочинного діяння судом як підсумку інтелектуальної і організаційної діяльності.